

ГРАМАТЫКА

Ірына Булаўкіна

ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ДЗЕЯСЛОВА Ў ТЭКСТАХ РОЗНЫХ СТЫЛЯЎ І ЖАНРАЎ МАЎЛЕННЯ

Фарміраваць моўную асобу вучня не проста як носьбіта мовы, а носьбіта пэўнай канцэптуальнай сістэмы, на падставе якой ён разумее мову, пазнае навакольны свет і ажыццяўляе камунікацыю з іншымі носьбітамі мовы, дапаможа інтэграцыя лінгвістычнага і стылістычнага аспектаў пры вывучэнні марфалогіі. Каб вучні змаглі авалодаць усімі названымі ўменнямі, настаўніку неабходна скіраваць сваю ўвагу на лінгвістыку тэксту і па-новаму арганізаваць навучанне. Перспектыўным і выніковым у гэтым плане з'яўляецца вывучэнне часцін мовы ў аспекце іх функцыянавання ў працэсе камунікацыі, выяўлення і апісання функцыянальных характарыстык слоў, бо пэўная сукупнасць марфалагічных адзінак, іх “выбар і спалучэнне ў пэўным тэксце функцыянальна значымых, абумоўлены зместам і стылёвымі задачамі” [1, с. 155].

Кожны тэкст мае сваю марфалагічную структуру, а таксама характарызуецца своеасаблівымі адносінамі часцін мовы. Кожная часціна мовы ўносіць свае адценні ў агульны слоўны малюнак твора. Для стылістычнага вобліку тэксту важнае значэнне маюць суадносіны часцін мовы, іх узаемадзеянне паміж сабой. Гэта адыгрывае істотную ролю для характарыстыкі таго ці іншага стылю: рознабаковасць катэгорый той або іншай часціны мовы абслугоўвае семантычную ёмістасць, глыбіню, шматобразныя тонкія адценні сэнсу [1, с. 156]. У сувязі з гэтым разгледзім больш падрабязна ролю дзеяслова ў тэкстах розных стыляў і жанраў.

Мастацкія якасці **дзеяслова** з даўніх часоў звярталі на сябе ўвагу пісьменнікаў і даследчыкаў. Сапраўды, дзеяслоў выдзяляецца з усіх часцін мовы як самая складаная, якая валодае шырокімі магчымасцямі апісання жыцця ў яго развіцці, руху.

Разам з тым, граматычныя катэгорыі, на якія так багаты дзеяслоў, выкарыстоўваюцца ў розных стылях не аднолькава, таму “важна вывучаць не сам па сабе дзеяслоў як часціну мовы з яе граматычнымі катэгорыямі, а з улікам функцыянавання дзеяслова ў маўленні, ва ўжыванні ў тэксце” [2, с. 140].

Для навуковага і афіцыйнага стыляў характэрна паслабленне семантыкі дзеяслова. У такім разе яго роля “зводзіцца да афармлення сувязі паміж паняццямі”. Дзеясловы ў гэтай функцыі набліжаюцца да службо-

вых слоў” [1, с.156]. У афіцыйным стылі найчасцей сустракаюцца словы са значэннем неабходнасці: *прытрымліваецца, належыць, ставіцца, абавязуецца* і дзеясловы з адцягненым значэннем, якія ўказваюць на існаванне, наяўнасць: *з’яўляецца, маецца*, напрыклад: *Асобы, якія **належачы** да нацыянальных меншасцей, што пражываюць у Рэспубліцы Беларусь, **маюць права** на атрыманне адукацыі на роднай мове ў адпаведнасці з заканадаўствам Рэспублікі Беларусь (з Закона Рэспублікі Беларусь “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь”)*.

Акрамя таго, для навуковага стылю характэрна ўжыванне дзеясловаў у форме 3 асобы множнага ліку цяперашняга часу, што паказвае на ўстойлівыя ўласцівасці прадмета і на аб’ектыўны характар звестак: *Членістаногія – сегментаваныя жывёлы. Сегменты **ўтвараюць** аддзелы, якія **адрозніваюцца** па будове і выконваемых функцыях: галаву, грудзі, і брушка. Галава **нясе** органы пачуццяў і **забяспечвае** арыентацыю ў прасторы. Грудны аддзел – рухальны, на ім размешчаны органы руху – канечнасці і крылы. У брушным аддзеле **знаходзяцца** ўнутраныя органы (з падручніка “Біялогія”)*.

У тэкстах публіцыстычнага стылю, калі функцыянальна-сэнсавы тып маўлення арыентуе на апавядальны, падзейны характар выкладу, дзеяслоў з’яўляецца неабходнай часцінай мовы. У іншых выпадках, напрыклад, калі ідзе моцны ўплыў афіцыйнага стылю (тэксты з газет), ужыванне дзеясловаў мінімальнае. З аднаго боку гэта заканамерна, а з другога – “ацэньваецца як праяўленне негатыўнага ўплыву стандарту, які зніжае эстэтычны бок маўлення” [3, с. 100]: *Астудны **напрамак** у дзейнасці бібліятэкі-музея – папулярызацыя творчай спадчыны паэта-земляка (Тодара Кляшторнага), далучэнне да дзеці і падлеткаў (з “Краязнаўчай газеты”)*. Тут апраўданае ўжыванне аддзеяслоўных назоваў адпавядае задачам публіцыстычнага стылю.

Суаднесенасць часцін мовы ў рэпартажы з Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры іншая: *13 лютага ў Дзяржаўным музеі гісторыі беларускай літаратуры **адбылася** літаратурна-музычная вечарына “Пачынаецца ўсё з любові...” На ёй **выступілі** лаўрэат Усерасійскага конкурсу раманса “Голос осенний” Наталля Клімковіч, музыка, дыпламант міжнародных конкурсаў Андрэй Сівакоў і заслужаны артыст Рэспублікі Беларусь Эдуард Гарачы. У праграме **прагучалі** вядомыя раманы, песні на словы беларускіх і рускіх паэтаў; паэзія А. Пушкіна, Б. Пастарнака, С. Ясеніна, Г. Бурдзюкіна, А. Багмолавай, В. Сакаловай, В. Паліканінай і інш. (з “Краязнаўчай газеты”)*. Для паведамлення тых або іншых падзей у тэксце выкарыстаны дзеясловы закончанага трывання прошлага часу, якія ў сказах выконваюць сінтаксічную ролю выказнікаў.

Акрамя таго, у публіцыстычным стылі, у адрозненні ад навуковага і афіцыйнага, значна шырэй прадстаўлены часавыя формы дзеяслова. У ім

ужываюцца формы дзеяслова цяперашняга часу ў значэннях, якія надаюць маўленню гутарковае адценне і экспрэсію: *Добры дзень, мая мілая дзяўчынка! Ёсць на свеце чалавек, чыё сэрца гарачэйшае і мацнейшае за дзевяць сонцаў, – гэта мама. Я кажу не толькі пра тваю маму, а маю на ўвазе ўсіх сапраўдных мам.*

Ужыванне дзеясловаў найбольш характэрна для мастацкага стылю: пры перадачы руху, які выражае дынаміку навакольнага свету і духоўнага жыцця чалавека. У такіх тэкстах дзеясловы яшчэ і сродак вобразнасці, сродак эстэтычнага ўздзеяння, напрыклад: *Зыдораў брат Андрэй Пніцкі ў ячную раніцу пачаў збірацца на штодзённы свой клопат. Неба на ўсходзе гарэла, ясная ішла ад ружовай разлегласці на ім. Вясёлы дзень рынуўся ў маленькія аkenцы Андрэвай хаты адразу. Андрэй, пацягваючыся, лінуў на рукі з ледзяной конаўкі вады, намачыў ёю твар, разы са два пацягнуў па ім даўно не мытым ручніком і спешна пачаў усцільваць на сябе штосьці пашытае з шарачку. Полы гэтай кароткай лежкай вопраткі авіслі ўніз, з-пад іх спрабавала авісаць падшэўка (К. Чорны).*

Аднак у мастацкім маўленні цікавасць выклікае вывучэнне трывальных форм дзеяслова. Канкрэтны змест твора патрабуе ад аўтара ўжываць у тэксце канкрэтныя моўныя адзінкі, у тым ліку дзеясловы закончанага трывання. Неабходна адзначыць, што дзеясловы закончанага трывання перадаюць паступовы рух ад аднаго факта да другога ў ланцужку падзей, у той час як дзеясловы незакончанага трывання выражаюць развіццё падзей у часе. Выразнасць і дыямічнасць маўлення ў мастацкіх тэкстах дасягаецца выкарыстаннем экспрэсіўных магчымасцей дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання, напрыклад: *Сотнікаў не меў ніякага намеру пачынаць перастражку – ён проста ўпаў на схіле, у галаве закружылася, усё навесці в.плыло, і такая знямога скавала цела, што ён, бы нежывы, расплэстаўся ніц, убіўшы ў снег галаву. Перад тым як упасці, ён убачыў што Рыбак шпарка шыбаваў наперадзе, але рукі ў таго былі заняты ношай, ды ён, мабыць, і не заўважваў, што стала з напарнікамі, які і не азваўся, не крыкнуў, бо ведаў: дарма, яго ратаваць позна. І Сотнікаў ляжаў некалькі доўгіх секунд, пакуль не пачуў ззаду галасы і не зразумеў, што яго хутка схопяць. Тады ён выдзер са снегу вінтоўку і, каб на якую хвіліну адсунуць ад сябе тое самае страшнае, што павінна было адбыцца, не ўстаючы, стрэліў у змрок (В. Быкаў).*

Аднак больш за ўсё вызначаецца рознымі трывальнымі формамі дзеяслова гутарковы стыль, у якім дзеясловы закончанага і незакончанага трывання размяркоўваюцца адносна раўназначна, напрыклад: *З захапленнем наглядалі хлопцы гэты малюнак. Тым часам дрэва хіснулася, храснула. “Дрывасекі” адскочылі ўбок, а рэшта баброў кінулася ў ваду.*

– *Слухай! Яны ж могуць прыстукнуць нас!* – з жахам прапаштаў Мірон. Віктар і сам гэтага баяўся. Ён пільна прыглядаўся, у які бок будзе валіцца дрэва, але пакуль што пазнаць было нельга...

– *Глядзі, яно туды паваліцца,* – прапаштаў Віктар. Аднак поўнай упэўненасці ў гэтым не магло быць. Хлопцы рызыкавалі.

Вось ужо дрэва хіліцца на той бок. Храснула апошні раз і са страшэнным трэскам шаснула на грэблю. Ад гэтага шуму нават “дрыпасекі” схаваліся ў ваду.

– *Але ж малайцы!* – з захапленнем прамовіў Мірон. – *Такая драбната, а гэткае дрэва завалілі!*

– *Ціха! Паглядзім, што далей будзе,* – прапаштаў Віктар (Я. Маўр).

Выкарыстанне сродкаў гутарковага стылю (простыя неразвітыя сказы, бяззлучнікавыя сказы, клічныя сказы) ствараюць уражанне праўдзівасці таго, пра што апавядаецца. Дзеясловы незакончанага трывання (*слухай, глядзі, хіліцца*) дапамагаюць успрыняць тэкст так, быццам чытач з’яўляецца сведкам падзей, і дазваляюць лепш уявіць тое, што апісваецца. А дзеясловы закончанага трывання маюць большыя магчымасці для перадачы інтэнсіўных працэсаў і з’яў (*хіснулася, храснула, адскочылі, кінулася, прапаштаў, шаснула, схаваліся, прамовіў*), што робіць тэкст больш дынамічным.

Такім чынам, дзеяслоў – часціна мовы, якая паказвае дзеянне як працэс у граматычных формах часу, асобы, ладу і трывання. Менавіта ў гэтых граматычных катэгорыях паняцце дзеяслоўнасці як працэсу з’яўляецца вычарпальным. Таму і ўсталявалася думка, што дзеяслоў як часціна мовы спецыяльна створаны для абазначэння дзеяння. Гэта дае вялікія магчымасці для перадачы сэнсавых і экспрэсіўных адценняў для апісання дзеяння ў самым шырокім значэнні.

Паказальна, як адзначае І. Голуб, што па адносінах да колькасці дзеясловаў руху, зафіксаваных у мастацкім маўленні, 67% адзначана толькі ў ім (дзеясловы дэталізаванай семантыкі), 27% – адначасова ў мастацкім і публіцыстычным маўленні, 15% – у мастацкім і навуковым, 9% – у мастацкім і афіцыйным [3, с. 103]. Таму, аналізуючы на занятках тэксты, трэба звяртаць увагу вучняў на ролю дзеясловаў у дасягненні дакладнасці і выразнасці, асабліваці іх ужывання ў тэкстах розных стыляў і жанраў.

Літаратура

1. Солганик, Г. Я. Практическая стилистика русского языка / Г. Я. Солганик. – Москва : Академия, 2008. – 297 с.

2. Ляшчынская, В. А. Методыка выкладання беларускай мовы. Маўленне : вучэб. дапам. / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2009. – 168 с.

3. Голуб, И. Б. Стилистика русского языка / И. Б. Голуб. – М. : Рольф ; Айрис-пресс, 1997. – 448 с.